

Vijf stellingen over het reëel bestaand marxisme

Frederik Jameson

Op het internationaal Marx-congres te Parijs (september 1995) lanceerde Fredric Jameson, die algemeen bekendheid verwierf met zijn kritiek van het postmodernisme, vijf stellingen over het "reëel bestaand marxisme". In en volgend nummer van het VMT publiceren we een commentaar van Ludo Abicht op de stellingen van Jameson en o.v. de neerslag van een paneldebat.

Eerste stelling

"Post-marxismen" verschijnen gewoonlijk juist in de periodes als het kapitalisme een structurele metamorfose ondergaat. De term "post-marxisme" omvat natuurlijk ook de diverse verklaringen aangaande de teloorgang van het marxisme, zij het als denkwijze, zij het als type van socialistische of historische beweging.

Marxisme is de "wetenschap" van het kapitalisme, of, duidelijker gezegd, het is de wetenschap van de inherente contradicties van het kapitalisme. Dat betekent enerzijds, dat het contradictorisch is, te juichen "over de dood van het marxisme" op het moment dat men ook de definitieve triomf van de vrije markt en het kapitalisme verkondigt. Dit laatste lijkt immers veeleer een verzekerde toekomst voor het marxisme te garanderen; we laten even de vraag terzijde in welke mate die toekomst "definitief" zal blijken. Laten we hierbij nog opmerken, dat de "kritiek van de politieke economie" nooit gepretendeerd heeft een wetenschap te zijn in de mate waarin de "politieke economie" zichzelf als wetenschap zag; we hebben het dan nog niet over

de diverse academische vormen van de economie als zodanig.

Anderzijds houden de contradicties van het kapitalisme geen vormloze interne ontbinding van het systeem in. Het zijn relatief regelmatige processen die onderhevig zijn aan wetten, en op zijn minst *post factum* het voorwerp zijn van een theorievorming. Op elk moment van zijn bestaan riskeert het kapitalisme dat de ruimte die het controleert overgesatureerd wordt met waren die het technisch in staat is om te produceren (ongeacht de relatieve duurzaamheid van deze koopwaar of de beperktheid van de inkomsten van de potentiële consumenten). We hebben dan te maken met een systemische crisis, met een fenomeen dat algemeen bekend is als de "tendentiële daling van de winstvoet" die periodiek om de vijftig-zestig jaar optreedt. Men noemt dat de cycli van Kondratiev naar de hun uitvinder.

Toch is het kapitalisme niet zomaar een productiewijze of -systeem. In werkelijkheid is het de meest elastische en soepele productiewijze in de geschiedenis van de mensheid, en door zijn

eigen dynamiek kan het ook over deze crises heen komen. Dat gebeurt door middel van twee basisstrategieën: de expansie van het systeem en de productie van radicaal nieuwe soorten koopwaar.

1. De expansie van het systeem. Op ruimtelijk vlak is elk nieuw centrum van het kapitalisme groter en globaler dan het voorafgaande centrum (Arrighi' onderscheidt het Spaans-Genuees moment, de Hollandse periode, het Britse imperium, de Amerikaanse hegemonie, en daarna, met een vraagteken, het perspectief van de Japanse suprematie): het opent zo steeds grotere gebieden voor de commodificatie, voor nieuwe markten en producten. Volgens een andere versie van het historisch verhaal, kunnen we, na zijn verschijning in de loop van de industriële revolutie van de 18de eeuw, het *nationale moment* van het kapitalisme identificeren (beleefd en getheoretiseerd door Marx zelf, zij het op profetische wijze); het moment waarop het *imperialisme*, op het einde van de 19de eeuw, de grenzen van de nationale markten doorbreekt en een wereldwijd koloniaal systeem wordt uitgebouwd; en tenslotte wat onze periode betreft, het "*multinationale*" kapitalisme. Na de Tweede Wereldoorlog werd het oude imperialistische systeem immers ontmanteld. Zijn plaats werd ingenomen door een nieuw "wereldsysteem", gedomineerd door de multinationale ondernemingen, in een moeizaam evenwicht (na de verdwijning van de Sovjet-Unie) tussen de drie geopolitieke blokken, Europa, de Verenigde Staten en Japan, blokken met in hun kielzog een groot aantal satellietstaten.

Deze derde beweging, waarvan de krampachtige verschijningsvormen pas voltooid werden na het einde van de Koude Oorlog (en dan nog!), is onmiskenbaar veel mondialer dan de imperialistische periode die eraan voorafging. Het beschikt op de eerste plaats door de gelijktijdige "deregulering" van grote gebieden zoals India of Brazilië, om nog niet te spreken over de Oost-Europese landen, over een penetratiegebied voor het kapitaal, onvergelijkbaar met de vroegere stadia van het kapitalisme. Moeten we dit nu beschouwen als de definitieve voltooiing van de wereldmarkt zoals Marx die heeft voorspeld, en dus als het eindstadium van het kapitalisme, het

stadium van ondermeer "de universele commodificatie van de arbeidskracht"? Sta me toe daaraan te twijfelen. De klassendynamiek van het "multinationale" kapitalisme heeft amper de tijd gekregen om zich te ontwikkelen; dit geldt in het bijzonder voor de ontwikkeling van nieuwe vormen van arbeidersorganisatie en van politieke strijd, zodat deze kan gevoerd worden op de schaal waarop de "globalisering" de zakenwereld getransformeerd heeft.

2. De productie van radicaal nieuwe soorten koopwaar. Er is een tweede vereiste om systemische crises (of Kondratiev) te overwinnen: dat is een beroep doen op innovaties, zelfs op technologische "revoluties". Ernest Mandel legde het verband tussen deze verschuivingen en de hierboven beschreven fases: stoomtechnologie in de periode van het nationaal kapitalisme; electriciteit en verbrandingsmotor in de periode van het imperialisme; kernenergie en cybernetica voor de periode van het multinationale kapitaal, de globalisering, onze eigen periode die door sommigen het postmodernisme wordt genoemd. Het is duidelijk dat deze technologieën tegelijk nieuwe types van producten voortbrengen en nieuwe instrumenten om nieuwe ruimten op wereldschaal te openen, om de aardbol te doen "krimpen" en om het kapitalisme te organiseren op een nieuwe schaal. In die zin zijn de beschrijvingen van het laatkapitalisme in termen van informatica en cybernetica correct (en hoogst revelerend op het culturele niveau). Toch moeten deze formules gekaderd worden in de economische dynamiek waarop ze steunen; de neiging bestaat immers om ze retorisch, intellectueel en ideologisch als autonome fenomenen te beschouwen.

Als men de grote lijnen van deze periodisering van het kapitalisme onderkent, wordt het meteen duidelijk dat de diverse "post-marxismen" (vooral dat van Bernstein in 1898 en het post-structuralisme in de jaren tachtig) en de stellingen over de "crisis" of de "dood" van het marxisme, samenvallen met de periodes van de herstructurering en de verbazingwekkende expansie van het kapitalisme. Op hun beurt werden deze momenten gevolgd door verschillende theoretische projecten van een moderner (en, wat onze tijd betreft, postmodern) marxisme, dat in

staat is om theorieën uit te werken voor de nieuwe en onverwachte dimensies die zijn traditioneel studie-object, het kapitalisme als dusdanig, aanneemt.

Tweede stelling: over het socialisme, of de sociale vooronderstelling

Het socialisme als vrijheidsvisie — vrijheid ten opzichte van ongewenste en afwendbare economische of materiële dwang, vrijheid voor de collectieve *praxis* — wordt in deze tijd op twee manieren bedreigd: op het niveau van een “discursieve strijd”² (Stuart Hall) zoals die wordt gevoerd in het debat met het Thatcherisme (of neoliberalisme) op wereldschaal, een debat dat betrekking heeft op de aard van het markt-systeem; en op het niveau van een confrontatie tussen de anti-utopische angst en de nog diepere angst voor verandering. Deze twee niveaus zijn duidelijk met elkaar verbonden in de mate waarin de discussie over de markt een aantal beschouwingen omtrent de menselijke natuur veronderstelt, beschouwingen die de anti-utopische visie dan herhaalt op meer apocalyptische en libidineuze wijze.

De discursieve strijd (te onderscheiden van de open ideologische conflicten) haalt het door het discrediteren van zijn alternatieven en het leggen van een taboe op een hele reeks thema's. Trivialisering, naïviteit, materieel belang, “ervaring”, politieke angst, historische lessen: dit zijn enkele elementen uit het arsenaal dat men smeedt met het doel mogelijkheden te discrediteren die tot op heden ernstig werden genomen zoals nationalisatie, regulering, *deficit spending*, keynesianisme, planning, sociale bescherming, nationaal protectionisme, en, tenslotte, de Welvaartsstaat zelf. Het gelijkstellen van de Welvaartsstaat met socialisme, verschaft de retoriek van de vrije markt een dubbele overwinning, zowel op de burgerlijke centristen in de Amerikaanse zin (*liberals*) als op de linkerkant. De linkerkant wordt vandaag verplicht om zowel de Welvaartsstaat te verdedigen als het principe van het regeringsinterventionisme. Dat wordt bemoeilijkt door de complexe erfenis van het marxisme met betrekking tot de kritiek van de sociaal-democratie, en door een tekort aan dialectische

geschiedenisopvatting bij de linkerkant. Het is, meer in het bijzonder, wenselijk opnieuw enig zicht te krijgen op de vraag hoe historische situaties veranderen en op de gepaste politieke en strategische antwoorden. Dit vereist op haar beurt een strijd op het beruchte terrein van het zogenaamde “einde van de geschiedenis”, een terrein dat nu beheerst wordt door de fundamentele niet-historiciteit van het postmodernisme in het algemeen.

Intussen zijn onze angsten in verband met de utopie, die voortkomen uit de vrees om — onder de druk van een radicale verandering in de sociale orde — alles te zien verdwijnen wat nu onze identiteit uitmaakt, onze gewoonten en vormen van libidineuze bevrediging, nu veel gemakkelijker te mobiliseren dan op andere momenten van het recente verleden. De hoop op verandering die de noodlijdende massa's van het moderne tijdvak koesterden, is nu manifest vervangen door de angst voor het verlies. Dit is zeker het geval in het rijkere deel van de wereld, en niet alleen in de heersende bovenlagen. Deze anti-utopische angsten op drastische wijze worden aangepakt, op de eerste plaats door een soort culturele diagnostiek en een therapie, zonder ze te ontwijken door zich neer te leggen bij een of ander aspect van de algemene discussie over de problematiek of de retoriek van de markt. Alle argumenten betreffende de menselijke natuur — de bewering volgens dewelke die natuur goed en meegaand, of, integendeel, slecht en agressief, zodat ze verzacht moet worden door de vrije markt of, anderzijds, onderworpen door de Leviathan — hebben een “humanistisch” en ideologisch karakter (zoals Althusser ons heeft geleerd). Ze zouden vervangen moeten worden door het perspectief van een radicale keuze en een collectief project. Tegelijkertijd moet de linkerkant het regeringsinterventionisme en de welvaartsstaat agressief verdedigen en de retoriek van de vrije markt ontcrachten door te herinneren aan de destructieve gevolgen waarvan die markt in het verleden blijk heeft gegeven (zoals Polyani dat in zijn theoretische uiteenzettingen heeft aangetoond en de ervaringen van Oost-Europa hebben bewezen).

Derde stelling: over de revolutie en de politieke vooronderstelling

Deze argumenten vooronderstellen op hun beurt een duidelijk standpunt met betrekking tot het revolutie-concept, een concept dat onmiskenbaar een centrale plaats inneemt in gelijk welke versie van de marxiaanse "eenheid van de theorie en de praktijk". Dit is nodig omdat het onhoudbare karakter ervan het belangrijkste bewijsstuk is van het post- of anti-marxiaanse arsenaal. De verdediging van dit concept veronderstelt echter een zeker aantal voorafgaande verduidelijkingen. Bijvoorbeeld de ineenstorting van verschillende van onze dierbare mythes van de diverse historische revoluties, zoals de inname van het Winterpaleis of de Eed van de Jeu de Paume. Op de eerste plaats moeten we elk idee dat een revolutie zich op een bepaald moment in de tijd zou afspelen, beschouwen als een mythe: veeleer gaat het om een geleidelijk en complex proces.

De sociale revolutie is geen moment in de tijd maar moet worden beschouwd als een breuk met een synchroon systeem waarvan alle elementen samenhangen en onderling met elkaar verbonden zijn. Zo'n systeem vereist dan een soort van absolute systemische transformatie, eerder dan "deelsgewijze" hervorming, die in de pejoratieve zin "utopisch", of anders gesteld illusoir of ondoenbaar is. Met andere woorden, het systeem heeft behoefte aan een politieke visie van een radicaal sociaal alternatief tegengesteld aan de bestaande sociale orde. In de context van de huidige discursieve strijd kan zo'n visie niet als een verworvenheid of een erfenis beschouwd worden: ze moet opnieuw uitgevonden worden. Het religieus fundamentalisme (of dat nu islamitisch, christen of hindoe is), dat zich erop beroept een radicaal alternatief te bieden voor het consumerisme en "the American way of life", ontstaat alleen betekend worden als de traditionele alternatieven van de linkerkant, en in het bijzonder de grote revolutionaire tradities van het marxisme en het communisme, plotseling niet meer beschikbaar blijken.

We moeten ons de revolutie voorstellen als iets wat tegelijk een proces is en de afschaffing van een synchronisch systeem: als een geheel van doelstellingen waarvan de verwezenlijking zou kunnen op gang worden gebracht ter gelegenheid

van een of ander politiek evenement (bijvoorbeeld een linkse verkiezingsoverwinning of de ineenstorting van een koloniaal gezag); maar die in toenemende mate massaal verspreid en geradicaliseerd zou worden. De stormloop van nieuwe eisen van de basis afkomstig van de meest kansarme lagen van een bevolking die totnogtoe zweeg en duldde, zou dan zelfs een regering die zich links noemt kunnen radicaliseren. Deze eisen zouden nog sterkere hervormingen aan de staat kunnen opdringen, waardoor de natie (en in onze tijd: de hele wereld) gepolariseerd zou worden volgens de oude breuklijnen, waarbij iedereen willens nillens partij moet kiezen. Op dat moment dringt zich noodzakelijkerwijze de vraag over het geweld op: als het proces geen authentieke sociale revolutie inhoudt, gaat het niet noodzakelijk met geweld gepaard. Maar als dat wel het geval is, zal de vroegere dominante partij van de dichotomie uit noodzaak haar toevlucht zoeken tot gewelddadig verzet. En alleen in die zin wordt het gebruik van geweld — hoezeer het ook ongewenst is — het uitwendige teken en het zichtbare symptoom dat er een reëel sociaal-revolutionair proces bezig is.

Het gaat er hier dus niet zozeer om of het concept van de revolutie nog leefbaar is, dan wel dat van de nationale autonomie. We moeten ons afvragen of het in het wereldsysteem van vandaag mogelijk is dat een segment van de geïntegreerde economische blokken zich loskoppelt (zich te deconnecteert, om de term van Samir Amin te gebruiken) en een ander type van sociale ontwikkeling en een radicaal afwijkend collectief project doorzet.

Vierde stelling: over het communisme, of de economische vooronderstelling

De ineenstorting van de Sovjet-Unie is niet te wijten aan het bankroet van het communisme maar veeleer aan zijn succes, als men dit laatste interpreteert in termen van de moderniseringsstrategie, zoals men in het westen pleegt te doen. Omdat juist door een snelle modernisering de Sovjet-Unie zich voorbereidde, zelfs vijftig jaar geleden al, om het Westen praktisch voorbij te streven (een vooruitzicht dat in het Westen officieel grote onrust zaaide, zoals men zich nu nog maar nauwelijks kan

herinneren).

Over die ineenstorting moeten drie bijkomende stellingen onderstreept worden. De eerste is, dat de interne politieke en sociale desintegratie, waarvoor het nepotisme en de corruptie mee verantwoordelijk zijn, deel uitmaakt van een ruimer proces op wereldschaal dat in de jaren tachtig het Westen (Reaganisme en Thatcherisme, en andere parallele vormen in Italië en Frankrijk) en de Arabische landen (wat Hishem Sharabi het "neopatriarchaat" noemt) in de greep van een structurele corruptie vatte. Het zou misleidend zijn om deze structurele corruptie oorzakelijk te verklaren in morele termen, want ze is ontstaan uit het materiële sociaal proces van de onproductieve accumulatie van rijkdom door de hoogste toplagen van deze maatschappijen. Het is duidelijk geworden dat deze stagnatie nauw verbonden is met wat bekend is als de verwijdering van het financieel kapitaal van zijn oorsprong in de productie. Giovanni Arrighi heeft aangetoond dat alle verschillende etappes van het kapitalisme een eindstadium bereiken waarbij de productie verdampt in speculatie, waarbij de waarde niet meer samenhangt met zijn oorsprong in de productie, en abstracter gevuld wordt (wat onvermijdelijk ook culturele gevolgen heeft).

Op de tweede plaats moet benadrukt worden dat categorieën zoals efficiëntie, productiviteit of fiscale solvabiliteit in essentie vergelijkende categorieën zijn. Dat wil zeggen dat ze alleen operatief worden op een domein waar meerdere ongelijke fenomenen met elkaar concurreren: een doeltreffender en productiever techniek verdringt de oudere machines en materiële uitrusting pas als deze zijn krachtveld binnentreden en ermee in concurrentie treden. Maar de elementen die Robert Kurz aanwijst in zijn boek over de ineenstorting van de modernisering vinden hier ook hun plaats: de productie van waarde moet onderscheiden worden van de comparatieve evaluatie van de productiviteit op zich, in de zin dat zij veeleer verbonden is met het proces van de modernisering. Overigens is het zeer nuttig, een onderscheid te maken tussen dit laatste en de postmodernisering of informatisering, en ze te onderscheiden van de cybernetische industrieën waarvan de waardeproductie voortaan theoretisch problematisch is. Een grotere waarde in

kwalitatieve termen zou best kunnen worden voortgebracht door de oude technologie die ook arbeidsintensiever is. Een dergelijk concept van de waarde is dus maar betekenisvol in de context van een geïsoleerd en semi-autonoom moderniseringsproject, een perspectief waarvan niet verwacht kan worden dat het kapitaal en investeringen zou kunnen aantrekken op de wereldmarkt.

Dat brengt ons bij het derde punt. Men kan niet zeggen dat de Sovjet-Unie niet efficiënt was, maar veeleer dat ze inefficiënt "werd" en in elkaar stortte toen ze zich in het wereldsysteem poogde te integreren en aldus van het stadium van de modernisering over te stappen op het postmoderne stadium. Dat wil zeggen, over te stappen op een kapitalistisch systeem dat een onvergelijkbaar hogere productiviteit bezat. Men zou dus kunnen zeggen dat de Sovjet-Unie en haar satellieten, gedreven door culturele impulsen (consumerisme, nieuwe informatica-technologieën, enz.), verzwakt zijn door een bewuste rivaliteit op militair-technisch gebied, door de schuldenlast en door de geïntensiveerde vormen van commerciële coëxistentie, in een omgeving terechtkwamen waarin ze niet konden overleven. Tot dan toe waren ze geïsoleerd geweest in hun eigen cyclonale zone, alsof ze onder een ideologische en sociaal-economische koepel leefden, en zijn ze zo onvoorzichtig geweest de sluis te openen zonder eerst het ruimtepak aan te trekken. Het gevolg daarvan was dat ze zichzelf en hun instellingen blootstelden aan de eindeloos grotere druk die de buitenwereld karakteriseert. Men kan zich dat voorstellen als de plotselinge druk van een kernontploffing op de gebouwen in de omgeving, of aan de onvoorstelbare druk van het zeewater op grote diepte en het effect ervan op organismen die lucht moeten inademen om te overleven. Dit resultaat bevestigt de waarschuwing van Wallerstein die voorspelde dat het Sovjet-blok, hoe omvangrijk ook, geen alternatief systeem was voor het kapitalisme, maar alleen een anti-systemische ruimte of een zone in het systeem. Die zone is nu verdwenen. Er blijven alleen nog enkele kleine haarden over waar men het socialistisch systeem poogt verder te zetten, zoals in Cuba.

Vijfde stelling: over het ontwikkelde kapitalisme, of de culturele vooronderstelling

De marxismen — zowel de politieke bewegingen als de verschillende vormen van theoretisch en intellectueel verzet — zoals ze zich ontwikkelen in het huidige systeem van het laatkapitalisme of van het postmodernisme (het derde stadium van het multinationaal of informatieel kapitalisme, zoals Mandel het analyseert) zullen onvermijdelijk anders zijn dan die welke zich ontwikkeld hebben in de periode van het modernisme (of het tweede stadium, dat van het imperialisme). Ze zullen zich radicaal anders verhouden tot de mondialisering. Ze zullen ook in hun specificiteit cultureel zijn dan de voorafgaande marxismen en zich fundamenteel bezighouden met het onderzoeken van hedendaagse fenomenen zoals het fetisjisme van de koopwaar en het consumerisme.

De toenemende belangrijkheid van de cultuur zowel voor de politieke als voor de economische sfeer is niet het gevolg van hun tendentiële scheiding of differentiatie maar veeleer van de universele saturatie en de sterkere penetratie van de commodificatie zelf. Deze is er nu in geslaagd grote culturele zones te koloniseren die totnogtoe aan haar greep ontsnapt omdat ze grotendeels vijandig stonden tegenover en in tegenspraak waren met haar logica. Het feit dat cultuur vandaag grotendeels business geworden is, heeft tot gevolg dat een groot deel van wat algemeen beschouwd werd als louter economisch en commercieel nu ook cultureel is geworden. De verschillende diagnoses van de zogenaamde beeldenmaatschappij of het consumerisme moeten onder die rubriek worden ondergebracht.

Meer in het algemeen gesproken heeft het marxisme het voordeel te beschikken over een theorie om deze verschijnselen te analyseren: immers, het marxistische concept van de commodificatie is structureel en niet moraliserend. Morele passie doet ongetwijfeld politieke actie ontstaan, maar het gaat dan om politieke actie van een vluchtige aard, die snel geresorbeerd en gekanaliseerd wordt en weinig geneigd is om zijn specifieke doelstellingen en visies met andere bewegingen te delen. Welnu, juist door zo'n vermenging kunnen politieke bewegingen zich ontwikkelen en gestalte krijgen.

Ik ben geneigd een omgekeerde beweging te zien: een moraliserende politiek ontwikkelt zich als de cognitieve waarneming en de cartografie van een maatschappij geblokkeerd zijn. De invloed van de religie en het etnische moet vandaag beschouwd worden als een soort woede ten opzichte van het bankroet van het socialisme en als een wanhopige poging om deze leegte te vullen met nieuwe motiveringen.

Wat het consumerisme betreft, zou men kunnen hopen dat het historisch belangrijk was in de mate waarin de maatschappij noodzakelijkerwijze deze ervaring moest doormaken als levenswijze. Å op voorwaarde dat men in staat is op een bewuste manier te kiezen voor zijn vervanging door iets totaal anders. Welnu, voor het grootste deel van de wereld is de consumptie-verslaving objectief buiten het bereik. Het lijkt dus mogelijk dat de radicale theorie van de jaren zestig Å het feit dat het kapitalisme op zichzelf een revolutionaire kracht is door de wijze waarop het nieuwe behoeften en verlangens creëert waaraan het systeem niet kan voldoen Å nu het uur van de waarheid nadert op de wereldschaal van het nieuwe wereldsysteem.

Op theoretisch vlak zou men kunnen opperen dat de dwingende problemen van deze tijd, namelijk de structurele werkloosheid, de financiële speculatie, de onbeheersbare vervluchtiging van het kapitaal en ook die beeldenmaatschappij, met elkaar verbonden zijn op het vlak van wat Hegel had kunnen noemen hun gebrek aan inhoud, hun abstractie (in tegenstelling tot wat de moderniteit hun "vervreemding" zou hebben genoemd).

Wij bereiken het toppunt van de paradoxale logica van de dialectiek als we de kwesties van de globalisering en de informatisering aanraken. Hier gaan de politieke en ideologische mogelijkheden die ontstaan door de nieuwe wereldwijde netwerken van links, rechts en de zakenwereld, gepaard met het schijnbaar dwingende dilemma van het verlies van de autonomie binnen het huidige wereldsysteem en het onmogelijk worden voor welke regionale of nationale ruimte dan ook om autonoom een bestaan waar te maken, de onmogelijkheid zich af te scheiden of zich los te koppelen van de wereldmarkt. Precies de rijping van de structurele

contradicties in de sociale wereld roept geleidelijk het beeld op van nieuwe mogelijkheden. Niettemin kunnen we dit dilemma in stand houden door stil te blijven staan bij de gedachte van de globale totaliteit zelf, "door ons vast te klampen aan het negatieve" zoals Hegel zou zeggen, in plaats van deze situatie te beleven als een plaats van waaruit een alternatief, een radicaal ander en uiteindelijk zelfs een utopisch systeem kan groeien.

(vertaling W. Courteaux / R. Crivit)

Noten

Deze tekst is gebaseerd op *Five theses on actually existing marxism* in **Monthly Review**, jg. 47, nr. 11, april 1996, en *Cinq thèses sur le marxisme actuellement existant* in **Actuel Marx**, april 1996.

¹ Giovanni Arrighi, 1994, *The Long Twentieth Century*, London: Verso.

² *Discursive strijd* wordt hier gebruikt als de strijd voor de controle over de termen en de controle van het discours.